

תדפיס מתוך

ארץ-ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שמונה-עשר

ספר

נחמן אביגד

הוצאת החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

בשיתוף

המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית

ירושלים תשמ"ה

לראשיתו של היישוב היווני בתל דור

אפרים שטרן

א

בשנת 1958 חפר נ' אביגד מקדש מן התקופה הפרסית (המאות ה'-ד' לפנה"ס) בסמוך לתל מיכל (מכמיש), מצפון. במקדש נגלה מכלול עשיר של צלמיות-טין ופסלוני-אבן שהיו עשויים בסגנונות שונים: פניקי, פרסי, מצרי, קיפרי ויווני.¹ אגב דיונו בממצא מן המקדש טען אביגד שיש לייחסו לפניקים, שישבו באותה עת לאורך חופה הצפוני של ארץ-ישראל. לדעתו, 'הפניקים שהתיישבו במכמיש בנו את מקדשם על גבעה קטנה. פולחנם כאן היה זה המקובל ביותר במולדתם — פולחן הפריזון. בטקסים הפולחניים הם הקדישו צלמיות של אליהם, תכשיטים וכיו"ב. האופי ההטרוגני של צלמיות הקדשה אלה הוא טיפוסי ליורדי-הים הפניקים שהיו מתווכים בין תרבויות שונות וטיפחו את הסגנון ההיברידי המיוחד של אמנותם'; ועוד הוסיף אביגד: 'הצלמיות הטיפוסיות ביותר הן כמובן הפניקיות והקיפריות. האחרונות מורות על קשרים הדוקים עם אי זה. פסלוני האבן הם מיובאים, אבל צלמיות-הטין המראות על השפעה קיפרית נעשו במכמיש בידי אנשים שהכירו היטב סגנונות וצורות קיפריים. צריך לזכור כי לפניקים היו גם מושבות בקיפרוס'.²

מן הראוי לציין, שריכוזי צלמיות בסגנון מעורב מן הסוג שנתגלה במכמיש ידועים עתה גם מאתרים רבים אחרים לאורך חופי ארץ-ישראל ופניקיה³ ואף בעונת החפירות הראשונה בתל דור (1980) נגלה בשטח הדרומי, שטח B, ריכוז דומה. מכלול זה שפורסם לא מכבר, הכיל במעורב צלמיות-טין ופסלוני-אבן קיפריים וזמנו נקבע למאות ה'-ד' לפנה"ס.⁴ בדומה למכלול ממכמיש כך גם המכלול מדור, ולמעשה גם כל יתר ריכוזי הצלמיות והפסלוניים הדומים שנתגלו בארץ ובפניקיה, נתפרשו בידי חופ-ריהם, ובכללם כותב שורות אלה, כשרידים של 'פביסות', כלומר בורות-גניזה של מקדשים.⁵ יתר על כן, בהימצאותם בהקשר אחד של אלמנטים קיפריים, רודיים ויווניים מזרחיים בכלל ושל צלמיות מיוון גופא בצד צלמיות בסגנון מזרחי, כגון הפניקי, הפרסי והמצרי, ראו — בדרך שהתווה אביגד — פרי השפעה ישירה של היוונים על הפניקים.⁶ ככלל, מסקנות אלה נראות נכונות גם היום ואין כאן

צורך לחזור על הטענות המפורטים. מאידך גיסא, נראה שבעינה נשאת השאלה אם אכן ראשיתה של השפעת-הפולחן היווני בחופי הארץ נשענה כל-כולה על יורדי-הים הפניקיים בלבד, שהכירוהו תוך-כדי מסעותיהם באיי יוון. או שמא היה התהליך מורכב יותר ודו-צדדי, כלומר שבחופי ארץ-ישראל התקיימו באותה עת בתוך הערים הפניקיות גם ריכוזים של אוכלוסייה יוונית, שהקימה מקדשים לעצמה ואשר ממנה למדו הפניקים את נוהגיהם החדשים. נראה לנו, שלעניין זה נמצאה עתה עדות חדשה — אף היא מתל דור.

בעונת החפירות השלישית בתל דור (1982) נתגלה בור גניזה שני, הפעם בשטח הצפוני, שטח C, שאופיו שונה במידה רבה מכל הגניזות האחרות בכך שעיקר ממצא הצלמיות היה בסגנון יווני בולט וכן בשל העובדה שהכיל גם ממצא קיראמי עשיר שחלקו הנכבד היה אף הוא יווני: הן יוני-אטי והן יוני-מזרחי. אנו סבורים שממצא זה היה שייך למקדש של יוונים. גם את מרווח זמנו ניתן היה לקבוע במדויק לחצי השני בלבד של המאה ה' לפנה"ס.

ב

הבור נתגלה בעומק לא רב במדרון המזרחי התלול של התל (ציור 1; לוח פ: 1), בשטח C1. למען האמת, נשתמר ממנו רק חלקו התחתון בגובה של 40 ס"מ בערך. חלקו העליון סולק כליל בבנייה המאוחרת יותר ואין אנו יודעים כיום מה היה גובהו המקורי. צורת הבור בבסיסו עגולה וקוטרו בערך 2 מטרים. הבור נחצב לתוך משטח של חומר לבנים (לוקוס L-4318; לוח פ: 1). משטח זה מגיע במזרח עד שפת המדרון של היום ויש להניח שבעבר השתרע הלאה מזרחה. צדו המערבי נצמד אל חומת לבנים רחבה (W-4323) שאנו סבורים שהיא חומת דור מתקופת הברזל. מחומה זו אנו מכירים לפי שעה רק את חלקה המזרחי, שכן יתרה עדיין קבור מתחת לחומות מאו-חרות יותר: האחת — W-4326 מן התקופה הפרסית ומעליה למערב חומת העיר מן התקופה ההלניסטית (W-4376), מאה ג' לפנה"ס. למעשה קיימת כאן סדרה של שלוש חומות זו מעל זו כאשר שטח העיר מצטמצם במקצת מתקופה לתקופה.

פא: 7-8), אף היא של ראש גבר מזוקן חבוש קובע בעל שוליים רחבים. הצלמית השלישית (מס' 43118; לוח פ: 3), היא לוחית מודפסת מלפנים המתארת את דמות עשתורת.

יתר שתי הצלמיות הנדונות כאן ושאונו מייחסים גם אותן לבור-הגניזה נגלו במרחק קטן ממנו: האחת (מס' 43190; לוח פא: 3-4), נגלתה בלוקוס 4336, כלומר, סמוך לקצה המזרחי של בור-הגניזה (השווה ציור 1). היא מתארת ראש גבר מזוקן הדומה מאוד למס' 43171, אלא שהוא חובש קובע מלחמה. הצלמית החמישית מתארת נערה צעירה (מס' 43050; לוח פ: 4). היא נגלתה בלוקוס 4301, כלומר כמה סנטימטרים מעל לשפת הבור ואפשר שנשמרה בתוך גוש-מילוי ממנו, שלא נפגע בזמן שנערכו השפכים מעליו, או אולי היתה ממש בקצה העליון של הבור שאותו זמן לא הבחנו בקיומו.

חמש הצלמיות הן אפוא חלק מקבוצה של צלמיות הקדשה של מקדש שעמד בסמוך ואשר נזרק, לאחר ששוברו בכוונה תחילה, לתוך בור הגניזה.⁷ אין ספק שהבור בשלמותו הכיל צלמיות נוספות.

ארבע מתוך חמש הצלמיות הן יווניות, שלוש מהן מתארות ראשי גברים: שניים חובשים קובע והשלישי ראשו מגולה. לכולם זקנים מחודדים ועל פניהם 'החיוך הארכאי' המאפיין את הפיסול היווני הקדום. כל השלושה הם לפי שעה ממצאים יחידים בארץ. המק' בילות שנביא להם להלן מאתרים אחרים בארץ הן אמנם דומות אבל בשום פנים אינן זהות.⁸ יחד עם זאת מן הראוי לציין את הדמיון בין צלמית מס' 43171 וצלמית מס' 43190 (והשווה לוח פא: 1-2 ללוח פא: 3-4) ואפשר שנעשו מאותו הדפוס והקובע נוסף אחר כך ביד.⁹

בולטת לעין גם האיכות הגבוהה של הגילוף, המעמידה את כל הקבוצה הזו בשורה הראשונה של צלמיות תקופתן ובניגוד לרוב הצלמיות היווניות שנתגלו עד כה בארץ-ישראל, שהן תוצאה של ייצור המוני ופשוטני.¹⁰

שתי הצלמיות האחרות מתארות כאמור נשים: האחת (מס' 43050; לוח פ: 4) היא של אשה צעירה וסגנונה אף הוא יווני ארכאי סכמטי יותר.¹¹ השנייה (מס' 43118; לוח פ: 3), חסרת ראש ורגליים ועשויה בצורת לוחית מודפסת מלפנים, מתארת בסגנון מקומי מקובל את דמות עשתורת העירומה, התומכת את שדיה בידיה.¹²

ממצא הצלמיות הוא אפוא יווני ארכאי בעיקרו. גם הצלמית הפניקית אפשר ששימשה במכלול זה כהקדשה לאפרודיטי, בדומה להקדשות של צלמיות יווניות לעשתורת שעשו הפניקים.¹³ עוד מן הראוי לציין, שלפי טיפוס הצלמיות בלבד

שאלת זמנו של משטח L-4318 טרם נפתרה. הממצא שנלקט מעליו היה ברובו מן התקופה הפרסית ומיעוטו מתקופת הברזל. בתוכו נמצא מעט חומר נקי מתקופת הברזל. ייתכן שכל המשטח הזה אינו אלא המשכו של בסיס החומה מתקופת הברזל והלבנים שהיו עליו נחצבו וסולקו בתקופה הפרסית. עניין זה יוכל להתברר לאשורו רק בחפירה נוספת. מכל מקום, משטח זה קודם לבור הגניזה L-4321 החצוב לתוכו.

מעל לבור נמצא רובד משופע שעוביו כמטר והמש' תפע בכיוון מערב-מזרח עם המדרון (L-4301). רובד זה חתך את הבור ושימש כנראה ליישור השטח של שלב הבנייה שמעליו, אבל אין ספק שחלק גדול ממנו מורכב מחומר הבור עצמו שפורז. שלב זה היה אף הוא בן התקופה הפרסית המאוחרת יותר. הוא הכיל מבנה גדול אשר נבנה על-גבי החומה הפרסית ההרוסה כלפי מזרח (W-4252, W-4253), וננטש בעת בניית הבניינים ההלניסטיים.

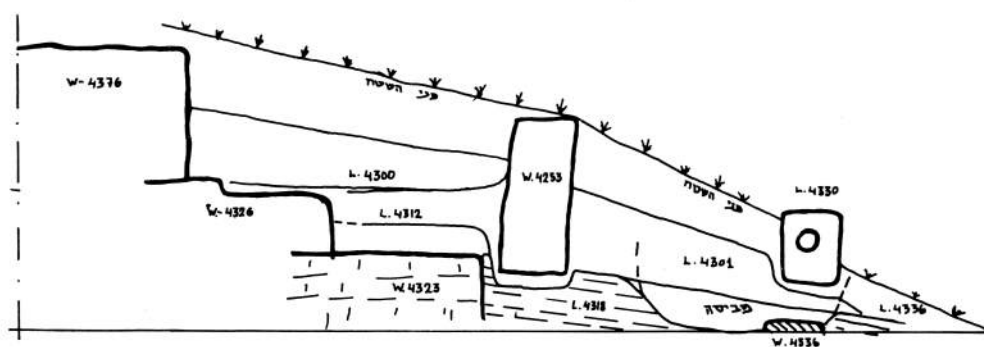
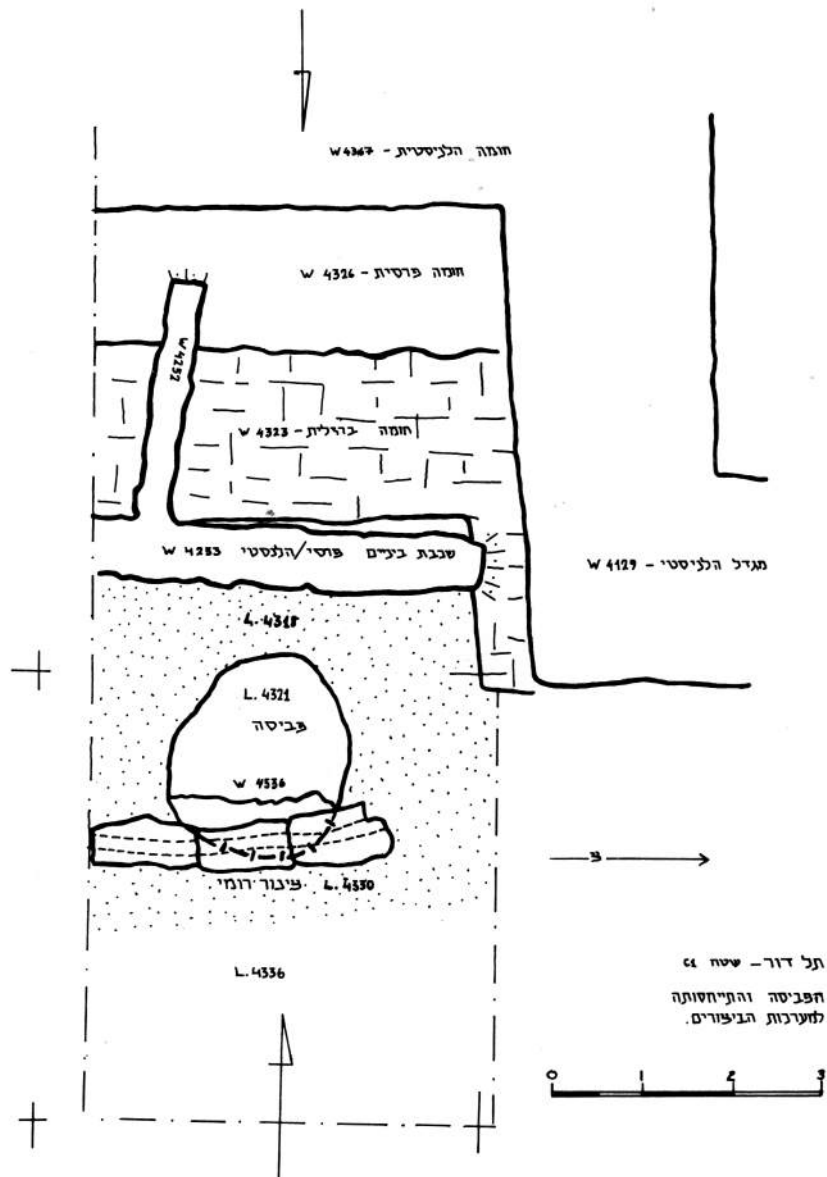
להשלמת התמונה מן הראוי להזכיר שלתוך רובד זה בקצהו המזרחי במדרון חדר קו של צינור-מים עשוי בטון (L-4330) מן התקופה הרומית, שחפירת יסודותיו העלתה חומר מן השכבות הקדומות יותר. מעל כל זאת נמצא רובד טיפוסי של אדמה חומה של פני שטח שהכיל ממצא מעורב.

סדר ההתרבדות יהיה לפיכך מלמעלה למטה כלהלן (ראה ציור 1):

- I רובד של פני השטח.
- II צינור מים רומי (L-4330).
- III חומת העיר ומגדל מן התקופה ההלניסטית (מאה ג' לפנה"ס; W-4376, W-4129), ומתחתה חומת העיר הפרסית (W-4326).
- IV מבנה מן התקופה ההלניסטית הקדומה או הפר-סית המאוחרת (מאה ד' לפנה"ס; W-4252, W-4253).
- V שפך או מילוי מן התקופה הפרסית התיכונה (L-4312) הניגש אל החומה W-4326. אפשר גם שלוקוסים L-4301, L-4336 הם מאותו שלב אבל בהיותם מחוץ לחומה ובמדרון הם בעלי ממצא מעורב.
- VI בור-הגניזה (פביסה) L-4321 מן התקופה הפר-סית הקדומה (מאה ה' לפנה"ס).
- VII חומת הלבנים מתקופת הברזל (W-4323) ומשטח הלבנים מזרחה לה (L-4318) המהווה כנראה את המשכה.

ג

בתוך שקע בסיס בור-הגניזה L-4321 נגלו שבריהן של שלוש צלמיות. האחת (מס' 43171; לוח פא: 1-2), מתארת ראש גבר מזוקן. השנייה (מס' 43140; לוח

ציור 1: תל דור שטח C; הפביסה והתייחסותה למערכות הביצורים; תכנית וחיתוך

מגוונות מאוד בטיפוסיה והיו בה קערות, ספלים, סקיפוי, לקיטוי, לקאנידס, ועוד. וכן הכילה כמות לא מבוטלת של כלים מצוירים.

הקיראמיקה היוונית-מזרחית (ציור 2), שנמצאה בכמות רבה הן בבור והן בלוקוסים הסמוכים, כללה בעיקרה קערות וקעריות בעלות ידיעות אופקיות ושבריי-גוף של פכים. רובם היו מעוטרים בפנים ובחוץ בדגמים של מעגלים קונצנטריים ודגמים צמחיים בצבעי אדום, חום ושחור. הידיעות אף הן היו מעוטרות בדגמי צבע.

כלים יווניים-מזרחיים דומים ידועים עתה גם מא' תרים רבים אחרים בארץ בהקשרים דומים.¹⁶ הם נפוצים ביוון המזרחית ובמושבות למן שלהי המאה ה' ועד המאה ה' לפנה"ס. טיבם משתנה מקבוצה לקבוצה וברור שיוצרו במקומות אחדים. עד כה אובחנו בתי-מלאכה בסאמוס, רודוס וכנראה בקליקיה.¹⁷ גם בדור עצמה נתגלו שברים רבים בשכבות מן התקופה הפרסית ובהם פך אחד שלם.

מכל אלה (ולאור התאריכים המדויקים יותר של הקיראמיקה האטית) ניתן להסיק שהקיראמיקה היוונית-מזרחית שנתגלתה בבור-הגניזה זמנה משלהי הופעתה בארץ ומכל מקום מעידה אף היא שתקופת השימוש בבור היא עד למאה ה' לפנה"ס.

אשר לקבוצה השלישית, היא הקיראמיקה המקורית, רוב השברים היו קטנים מאוד וחלק מן הטייפוסים לא ניתן כלל לשחזור. אלה היו בעיקר קעריות ופכיות. לעומת זאת נתגלו שברים גדולים למדי של שני טיפוסים כלים בולטים (שהיו חלקים של פרטים רבים): קערות גדולות ונרות.

הקערות (ציור 3) הן של הסוג המוכר גם כמור-טאריה או קערות פרסיות, כלומר קערות גדולות וכבדות בעלות שפת טבעת עבה ודפנות חלקות עד

ניתן היה אולי לקבוע את תאריכה של הגניזה הזאת לכל המאוחר לאמצע המאה ה' לפנה"ס — כדרך שהציע למעשה רוברט ונינג,¹⁴ אולם תאריכי הקירא-מיקה היוונית ובעיקר האטית מאחרים את תקופת שימושה עד לסופה של מאה זו (וראה להלן).

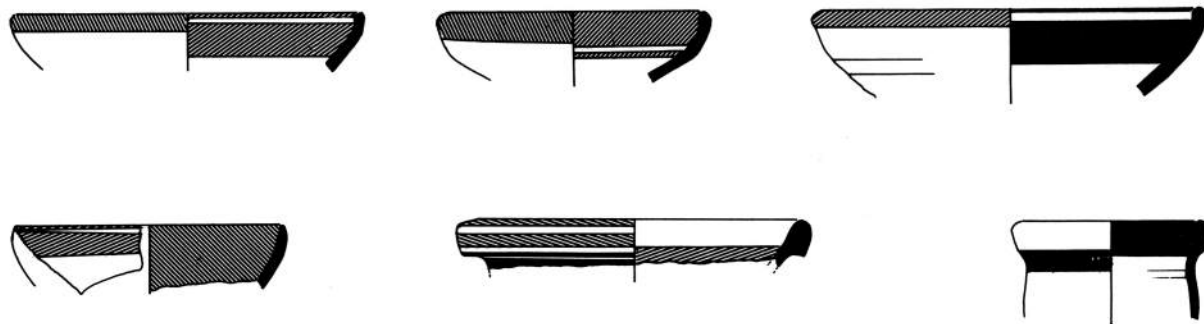
ד

כמות גדולה של שברי חרס נתגלתה הן בבור עצמו והן בלוקוסים הסמוכים לו שעיקרם בא אף הוא ככל הנראה מן הבור. השברים היו משלושה סוגים: קיראמיקה אטית; קיראמיקה יוונית מזרחית צבועה; כלי-חרס מקומיים. שתי הקבוצות הראשונות היוו חלק נכבד מכלל הממצא.

מן הקיראמיקה האטית נתגלו שברים רבים (קבוצה מייצגת קטנה מתוארת כאן בלוח פ: 2). חלק גדול ממנה נמסר לבדיקה לד"ר רוברט ונינג, שקבע את תאריכיה (וראה נספח). כל מסקנותינו הכרונולוגיות שלהלן מבוססות על תוצאות בדיקתו זו.¹⁵ מבור הגניזה עצמו נבדקו ארבעה-עשר שברים וזמנם נקבע לשנים 420/00–440 לפנה"ס. מלוקוס 4336 שממזרח לבור נבדקו שבעה שברים ומוצאם זמנם דומה: 420–440 לפנה"ס. שני שברים שנתגלו בלוקוס המ' ערבי 4318 תוארכו ל-400–430 לפנה"ס. גם רוב החומר שנמצא בלוקוס 4301 (הלוקוס שמעל לבור) הוא מתאריך זה, פרט לשבר אחד או שניים (מכלל שנים-עשר) שזמנם מגיע עד ל-375–380. אין ספק, שחלקו העיקרי של ממצא זה מקורו אף הוא בבור-הגניזה ומיעוטו שייך כבר לשלב הבא.

מכאן ניתן להסיק, שפרק-הזמן שבו היה בור הגניזה בשימוש הוא בין 440 ובין 400 לפנה"ס, ובהכללה — במחציתה השנייה של המאה ה'.

מן הראוי לציין עוד, שהקיראמיקה האטית היתה

ציור 2: קבוצה של כלים יווניים-מזרחיים שנתגלתה בבור 4321

בדיקת זמנו של ממצא הנרות העשיר מאיזור החוף מעלה שבדומה לקערות הפרסיות גם חלק מן הנרות הללו נמצא במכלולים שזמנם קודם לתקופה הפרסית (לפחות מאמצע המאה ה' לפנה"ס) והם ממשיכים להתקיים עד סופה של התקופה. מקורם קרוב לוודאי בחוף הפניקי.¹⁹

מכל האמור לעיל, ובהסתמך על הסגנון היווני הארכאי של הצלמיות וכן על מספרם הגדול של כלי החרס היווניים לסוגיהם השונים שנתגלו בבור הגניזה בשטח C בתל דור, אנו מבקשים להסיק שהוא שימש פביסה של מקדש יווני שעמד בסמוך.²⁰ מקדש זה התקיים באתר לפחות במחציתה השנייה של המאה ה' לפנה"ס.

ה

הממצא בתל דור, אם אכן הפירוש שפירשנוהו הוא נכון, יש בו משום עדות נוספת להתיישבות של יוונים בחופי ארץ-ישראל ופניקיה בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הפרסית. עדות זו מצטרפת עתה למעשה לשרשרת שלמה של תגליות, חדשות וגם ישנות, באתרים השונים לאורך חופים אלה.

על-פי הממצא מסתבר, שהיישובים היווניים הם משני סוגים: (א) התיישבות של סוחרים בתוך יישובים קיימים שהבולטים שבהם נתגלו באל-מינה, תל-סוקאס וטבעת אלי-חמאם שבפניקיה ואולי גם בעכו, יפו ותל-ג'מה בחוף הארץ-ישראלי (ראה להלן); (ב) התיישבות של שכירים יוניים במצודות צבאיות, כגון ב'מצד חשביה' שליד יבנה-ים²¹ ובשלוש מצודות שנחפרו במצרים: מהן שתיים בדפנה ונאוקראטיס שנחפרו כבר לפני שנים רבות,²² ומצודה נוספת בסמוך לתל אלי-חיר שבצפון סיני, ליד הזרוע הפלוסית של הנילוס שנחפרה לפני זמן קצר בידי א' אורן.²³ כל אלה הכילו כלים יוניים קדומים למכביר; באלה לא נעסוק כאן.

להלן נדון בהתיישבות המסחרית היוונית לבדה באיזור ונסקור תחילה בקצרה את הנתונים הארכיאולוגיים:

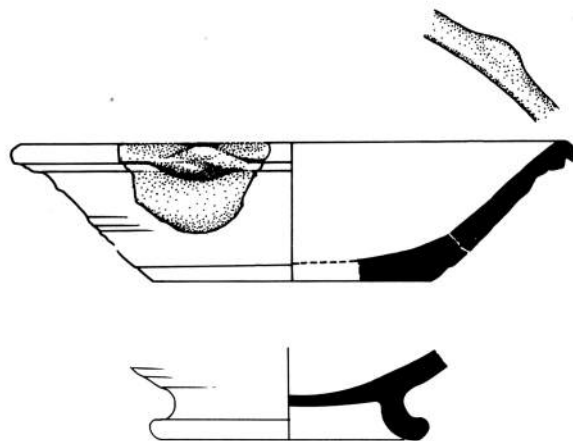
באל-מינה שעל שפך האורונטס חשף ליאונרד וולי עוד לפני מלחמת העולם הראשונה עשר שכבות יישוב שנתלקו לשלוש תקופות עיקריות: תקופה ראשונה, שהכילה את השכבות VII-X, ראשיתה כבר בשלהי מאה ט' לפנה"ס והמשכה עד שלהי מאה ח' לפנה"ס, לאמור, עד הכיבוש האשורי. לאחר פער קצר הוקמו מבני תקופה ב' (שכבות V-VI) שתוארכו למאה ז' לפנה"ס. בשכבות אלה נמצאו כלי-חרס יוניים רבים שיובאו בתקופה הראשונה מאאובויה ומן הקיקלדים, בנוסף לקיראמיקה מקומית. בתקופה השנייה נתגלו כלי-חרס יוניים בכמות גדולה אף יותר, אלא שמקורם

גליות: בדרך כלל הן נחלקות לשני טיפוסים עיקריים: (א) קערה בעלת בסיס דיסקי שטוח עד קעור; (ב) קערה דומה אבל עם בסיס טבעת גבוה.

הטיפוס הראשון מצוי כבר בהקשרים קדומים למדי משלהי תקופת הברזל (מאות ז'-ו' לפנה"ס), הן בארץ והן באתרים לכל אורך חופי הים התיכון המזרחי. אבל הוא ממשיך את קיומו גם לכל אורכה של התקופה הפרסית. לענייננו חשובה העובדה שאגב ריכוז כל הממצא של טיפוס א' נתברר שעיקר תפוצתן של הקערות הקדומות יותר, שמשלהי תקופת הברזל, הוא באתרי המושבות היווניות הראשונות שבחוף המזרחי של הים-התיכון (מלבד רודוס, סאמוס, מערב אנאטוליה וקיפרוס גם באל-מינה, תל-סוקאס, מצד חשביהו, נאוקראטיס ועוד). ולפיכך הסקנו כבר מזמן שיש לבקש את מקור הטיפוס בתחום האיזור היווני-מזרחי ושאין הוא אלא מוצר נוסף של יוון-המזרחית.¹⁸ יש להניח אפוא, שחלק לפחות מכלים אלה הגיעו לבור בתל דור יחד עם הקיראמיקה היוונית-מזרחית המערטרת, שנדונה לעיל. טיפוס ב' לעומת זאת מצוי רק בארץ-ישראל והוא מיוחד לתקופה הפרסית מראשיתה ועד סופה.

הימצאותם של שני טיפוסים הקערות יחדיו בבור הגניזה שלנו מחזקת אפוא באופן כללי את התאריך שהוצע לעיל.

הנרות שנתגלו בבור כללו שברים של פרטים רבים. כולם שייכים לטיפוס אחד: נר פתוח, משוטח ובעל בסיס ישר. השפה שטוחה ורחבה מאוד, והפייה האחת לחוצה בחוזקה. מה שמייחד את הנרות שלנו, שהם מן הטיפוס שהוא אופייני לאיזור החוף, הוא היותם גדלי מידות במיוחד, בעלי פנים מקורצפים בסכין שלעיתים נוסף עליהם מירוק בהיר בפסים רחבים.

ציור 3: קעריות פרסיות מבור 4321

סוחרים עשירים בעיקר יווניים, שישבו במקום היפה ביותר בעיר.²⁷

מחפירות יפו פורסם זה לא כבר בית-מחסנים גדול מן התקופה הפרסית הדומה בתכניתו למבני-המחסנים של אל-מינה. על רצפת אחד החדרים נחשפה קירא-מיקה רבה: 'כל הכלים שנמצאו בחדר היו מסוג אחד בלבד ולכולם עיטור דומה של דמויות אדומות'. בדיון השווה החופרת את הממצא הזה לצורת-המסחר שנהגה באל-מינה, ואפשר מאוד שבדומה לעיר הנמל הפניקית הצפונית ישבו גם ביפו באותה עת סוחרים יווניים שעסקו בייבוא כמעט סיטוני של תוצרת הקדרות האתונאית.²⁸

בשיטה דומה יובאו כנראה כלי-חרס אתונאיים גם לתל ג'מה: לפי עדות אחת נגלו שם 'כמעט תריסר ספלונים אדומי דמויות שצובעו בידי צייר אחד. ואף-על-פי שלא נתגלו באותו מקום אפשר שנרכשו באותו זמן באתונה והועברו באותה ספינה למזרח'.²⁹ הרושם הכללי שאנו מקבלים מן ההתיישובות היווניות במאות ז'-ד' לפנה"ס בפניקיה, וכנראה גם בארץ-ישראל, הוא של עיר פניקית בעלת אלמנט יווני חזק. היישוב היווני בערים אלה לא היווה את רוב האוכלוסיה (פרט אולי לתל-סוקאס לפרק זמן קצר),³⁰ כפי שהיה במושבות יוון שבמערב הים התיכון, אלא היה לו אופי של *Ενοικισμός*, כלומר יישוב של יוונים בתוך פניקים, או פחות או יותר קיום בשלום בעיר שכבר היתה מיושבת בתושבים מקומיים. נראה עתה שיש בסיס ארכיאולוגי מוצק יותר לדברים שטען ו'פ' אולברייט לפני שנים כה רבות: 'במאה הו' נכזנו תחנות-מסחר יווניות הרבה בחופי מצרים, ארץ-ישראל וסוריה'.³¹

ולבסוף, בחזרנו לעיר דור של התקופה הפרסית, אף-על-פי שאיננו מקבלים את הדעה שחזרו עליה פעמים רבות, שדווקא עיר ארצישראלית זו היתה חברה בתקופה זו בברית הדלית שבהנהגת אתונה,³² מסתבר, לאור העדות החדשה, כי גרעין של אוכלוסייה יוונית אכן נמצא בה.

משתנה: הקיראמיקה היוונית היבשתית מאאבויה כמעט נעלמת ובמקומה מופיעים כלי-חרס יווניים-מזרחיים מרודוס, לסבוס, חיוס וסאמוס וכן מעט כלים קורינתיים שככל הנראה הגיעו לכאן בתיווכם של אנשי האיים. בשלב השלישי (שכבות III-IV; שזמנו 520-375 לפנה"ס) נבנתה העיר מחדש על-פי תכנית שונה לחלוטין ומאותו זמן ואילך כמעט כל שבר שנתגלה באתר מקורו באתונה. עיר זו היתה בנויה מחסנים מחסנים ועניין זה מתקשר, לדעת וולי, לראשית הייבוא האטי. הכלים יובאו בכמויות גדולות ומוינו לפי סוגיהם, לפי צורתם ועל-פי קישוטיהם. כך הכיל מחסן אחד רק כלים המעוטרים בדגמי אקאנתוס, מחסן אחר הכיל רק נרות, שלישי רק אריכלוי וכיו"ב, ונראה שהללו ייצגו משלוחים שלמים של תוצרת בתי-מלאכה אתונאיים. אין ספק שבשלב זה לפחות ישבו באתר גם סוחרים יווניים.²⁴

בתל סוקאס הסמוכה שנחפרה בשנות השישים בידי פ"ג רייס נתגלתה תמונה דומה: לאחר שכבות פניקיות רצופות שנתקיימו עד סוף הרבע הראשון של המאה הו' לפנה"ס נתגלו שלושה שלבי בנייה זה על-גבי זה שהוגדרו כיווניים, שהכילו — לדברי החופר — פרט לכלי-חרס וממצאים אחרים, גם מקדשים וכלי-פולחן יווניים. כמו כן נחפר בסמוך בית-קברות יווני מאותו פרק-זמן. יישוב זה נתקיים למן 675 ועד 498 לפנה"ס כאשר נהרס בידי הפרסים, ככל הנראה בגלל השתתפות תושביו במרד היוני הגדול. לאחר פער מה נתחדש שם יישוב פניקי.²⁵

תמונה דומה למדי עולה — ככל שניתן לפרש זאת כיום — מחפירותיו של ברידוד בטבעת אל-חמאם, אף היא עיר חוף באיזור זה.²⁶

גם בארץ-ישראל נתגלו עדויות אחדות להתיישובות של סוחרים יווניים ונביא להלן כמה דוגמאות: בתל עכו נתגלה ריכוז עשיר של חומר יווני-אטי במבנים בשטח המערבי של התל, ובעקבות התגלית טען החופר, מ' דותן: 'הממצאים בשטח F מעידים, כי בתקופה הפרסית היתה בצפון מערב התל שכונה של

רשימת-קיצורים

- Excavations in Palestine (1898-1900), London 1902
Olga Tufnell, *Lachish II, The Fosse Temple*, = II לכיש II London 1940
N. Avigad, 'Excavations at Makmish 1958, = מכמיש Preliminary Report', *IEJ* 10 (1960), pp. 90-96
G. Lankester-Harding, 'An Iron-Age Tomb at Meqabelein', *QDAP* 14 (1950), pp. 44-48

- M. Dothan & D. N. Freedman, *Ashdod I, The First Season of Excavations 1962*, 'Atiqot VII (1967) (English Series)
M. Dothan, *Ashdod II-III, The Second and Third Seasons of Excavations 1963, 1965*, 'Atiqot IX-X (1971) (English Series)
F. J. Bliss & R. A. S. Macalister, = (1902) בליס-מקאליסטר

בדיקת זמנו של ממצא הנרות העשיר מאיזור החוף מעלה שבדומה לקערות הפרסיות גם חלק מן הנרות הללו נמצא במכלולים שזמנם קודם לתקופה הפרסית (לפחות מאמצע המאה ה' לפנה"ס) והם ממשיכים להתקיים עד סופה של התקופה. מקורם קרוב לוודאי בחוף הפניקי.¹⁹

מכל האמור לעיל, ובהסתמך על הסגנון היווני הארכאי של הצלמיות וכן על מספרם הגדול של כלי החרס היווניים לסוגיהם השונים שנתגלו בבור הגניזה בשטח C בתל דור, אנו מבקשים להסיק שהוא שימש פביסה של מקדש יווני שעמד בסמוך.²⁰ מקדש זה התקיים באתר לפחות במחציתה השנייה של המאה ה' לפנה"ס.

ה

הממצא בתל דור, אם אכן הפירוש שפירשנוהו הוא נכון, יש בו משום עדות נוספת להתיישבות של יוונים בחופי ארץ-ישראל ופניקיה בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הפרסית. עדות זו מצטרפת עתה למעשה לשרשרת שלמה של תגליות, חדשות וגם ישנות, באתרים השונים לאורך חופים אלה.

על-פי הממצא מסתבר, שהיישובים היווניים הם משני סוגים: (א) התיישבות של סוחרים בתוך יישובים קיימים שהבולטים שבהם נתגלו באל-מינה, תל-סוקאס וטבעת אל-חמאם שבפניקיה ואולי גם בעכו, יפו ותל-ג'מה בחוף הארץ-ישראלי (ראה להלן); (ב) התיישבות של שכירים יוונים במצודות צבאיות, כגון ב'מצד חשביהו' שלידי יבנהיים²¹ ובשלוש מצודות שנחפרו במצרים: מהן שתיים בדפנה ונאוקראטיס שנחפרו כבר לפני שנים רבות,²² ומצודה נוספת בסמוך לתל אל-חיר שבצפון סיני, ליד הזרוע הפלוסית של הנילוס שנחפרה לפני זמן קצר בידי א' אורן.²³ כל אלה הכילו כלים יוונים קדומים למכביר; באלה לא נעסוק כאן.

להלן נדון בהתיישבות המסחרית היוונית לבדה באיזור ונסקור תחילה בקצרה את הנתונים הארכיאולוגיים:

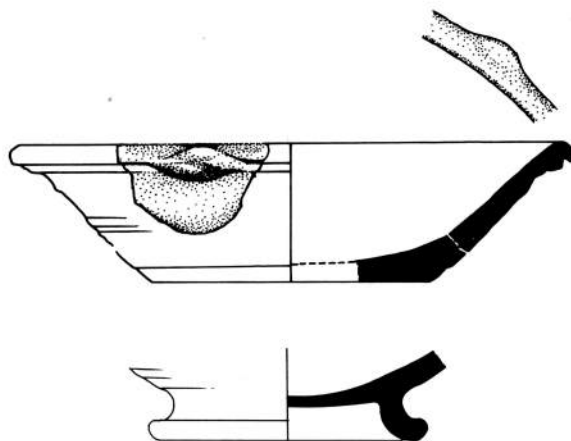
באל-מינה שעל שפך האורונטס חשף ליאונרד וולי עוד לפני מלחמת העולם הראשונה עשר שכבות יישוב שנתלקו לשלוש תקופות עיקריות: תקופה ראשונה, שהכילה את השכבות VII-X, ראשיתה כבר בשלהי מאה ט' לפנה"ס והמשכה עד שלהי מאה ח' לפנה"ס, לאמור, עד הכיבוש האשורי. לאחר פער קצר הוקמו מבני תקופה ב' (שכבות V-VI) שתוארכו למאה ז' לפנה"ס. בשכבות אלה נמצאו כלי-חרס יווניים רבים שיובאו בתקופה הראשונה מאאובויה ומן הקיקלדים, בנוסף לקיראמיקה מקומית. בתקופה השנייה נתגלו כלי-חרס יווניים בכמות גדולה אף יותר, אלא שמקורם

גליות: בדרך כלל הן נחלקות לשני טיפוסים עיקריים: (א) קערה בעלת בסיס דיסקי שטוח עד קעור; (ב) קערה דומה אבל עם בסיס טבעת גבוה.

הטיפוס הראשון מצוי כבר בהקשרים קדומים למדי משלהי תקופת הברזל (מאות ז'-ו' לפנה"ס), הן בארץ והן באתרים לכל אורך חופי הים התיכון המזרחי. אבל הוא ממשיך את קיומו גם לכל אורכה של התקופה הפרסית. לענייננו חשובה העובדה שאגב ריכוז כל הממצא של טיפוס א' נתברר שעיקר תפוצתן של הקערות הקדומות יותר, שמשלהי תקופת הברזל, הוא באתרי המושבות היווניות הראשונות שבחוף המזרחי של הים-התיכון (מלבד רודוס, סאמוס, מערב אנאטוליה וקיפרוס גם באל-מינה, תל-סוקאס, מצד חשביהו, נאוקראטיס ועוד). ולפיכך הסקנו כבר מזמן שיש לבקש את מקור הטיפוס בתחום האיזור היווני-מזרחי ושאין הוא אלא מוצר נוסף של יווני-מזרחית.¹⁸ יש להניח אפוא, שחלק לפחות מכלים אלה הגיעו לבור בתל דור יחד עם הקיראמיקה היוונית-מזרחית המער-טרת, שנדונה לעיל. טיפוס ב' לעומת זאת מצוי רק בארץ-ישראל והוא מיוחד לתקופה הפרסית מראשיתה ועד סופה.

הימצאותם של שני טיפוסים הקערות יחדיו בבור הגניזה שלנו מחזקת אפוא באופן כללי את התאריך שהוצע לעיל.

הנרות שנתגלו בבור כללו שברים של פרטים רבים. כולם שייכים לטיפוס אחד: נר פתוח, משוטח ובעל בסיס ישר. השפה שטוחה ורחבה מאוד, והפייה האחת לחוצה בחוזקה. מה שמייחד את הנרות שלנו, שהם מן הטיפוס שהוא אופייני לאיזור החוף, הוא היותם גדלי מידות במיוחד, בעלי פנים מקורצפים בסכין שלעיתים נוסף עליהם מירוק בהיר בפסים רחבים.

ציור 3: קעריות פרסיות מבור 4321

- מהתקופה הפרסית עונות 1963-1965, חיפה 1968
- J. Briand & J. B. Humbert, *Tel Keisan* = תל-כיסאן (1971-1976), *une cité phénicienne en Galilée*, Paris 1980
- E. Stern, 'Excavations at Tel Mevorakh = תל מבורך (1973-1976)', *Qedem* 9 (1978)
- Z. Herzog, 'Excavations at Tel Michal = תל מיכל 1978-1979', *Tel-Aviv* 7 (1980)
- P. J. Riis, *Sukas I, The North-East Sanctuary = I תל סוקאס and the First Settling of Greeks in Syria and Palestine*, Copenhagen 1970
- Gunhild Ploug, *Sukas II, The Aegean, = II תל סוקאס Corinthian and Eastern Greek Pottery and Terracottas*, Copenhagen 1973
- P. J. Riis, *Sukas VI, The Graeco-Phoenician = VI תל סוקאס Cemetery at the Southern Harbour*, Copenhagen 1979
- A. Ciasca, 'Un Deposito di Statuette du Tell = תל ערני Gat', *Oriens Antiquus* 2 (1963), pp. 45-63
- Ora Negbi, 'A Deposit of Terracottas and = תל ציפור Statuettes from Tel Sippor', *Atiqot* VI (1966) (English Series)
- C. N. Johns, 'Excavations at 'Atlit (1930-1931), = עתלית The South-Eastern Cemetery', *QDAP* 2 (1933), pp. 41-104
- J. B. Pritchard, *The Ancient Near-East in = פריצ'רד (1954) Pictures*, Princeton 1954
- J. B. Pritchard, *Sarepta, A Preliminary Report on = צרפתה the Iron Age*, Philadelphia 1975
- קדום = א' שטרן ו' מגן, 'מכלול של כלי-חרס מן התקופה הפרסית מקדום שבשומרון', ארץ-ישראל 10 (ספר אורלינסקי), ירושלים תשמ"ב, עמ' 182-197.
- Gisela M. A. Richter, *A Handbook of Greek = ריכטר (1969) Art*, London-New York 1969
- J. W. Crowfoot, G. M. Crowfoot & Kathleen = III שומרון M. Kenyon, *The Objects from Samaria*, London 1957
- שטרן (1973) = א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג.
- E. Stern, 'A Favissa of a Phoenician = שטרן (1982) Sanctuary from Tel Dor', *Journal of Jewish Studies* 33 (1982), pp. 35-54
- שקמונה = י' אלגביש, שקמונה, דו"ח שדה מס' 1, השכבות

נספח: תאריכי הקיראמיקה האטית

רוברט ונינג

The dating of the *Favissa* sherds based on comparison with the Agora material only. Be-

cause of the homogeneous picture this seems sufficient for the moment.

L. 4321 (440-420/400 B.C.)	43219/6	420/400	Bowl
43113 red fig. Skyphos	43219/7	420/410	Bowl
43113/18 black fig. Bowl	43248/9	ca. 425	Squat Lekythos
43116/16 450/425 stemless Cup			
43285 5th. C. Cup	L. 4318 (430-400 B.C.)		
43154/2 425/400 Skyphos	43136/1	ca. 430	Bowl
43127 440/420 Skyphos	43097/1	425/400	Bowl
43267/1 ca. 420 Bolsal			
43287 420/400 Bolsal	L. 4301 (430/420-380-375 B.C.)		
43113/18 late 5.th. C./	43089/1		Black fig. Bowl
early 4.th. C. Bolsal?	43026/1	late 5.th. C.	red fig.
43154/4 425/400 Bowl			Column Krater
43267/2 450/400 Bowl	43056/5	ca. 420	Cup (Attic?)
43154/1 420/400 Bowl	43069/5	440/425	Skyphos
43234 425/400 Bowl	43056/3	420/400	Bolsal
43113/11 430/420 Lekanis?	43026/4	430/420	Bowl
	43056/2	420/400	Bowl
L. 4336 (440-420 B.C.)	43056/1	430/420	Bowl
43289/2 440/420 Skyphos	43056/6	420/380	Bowl
43316 440/420 Skyphos	43019/6	4.th. C.	Bowl
43248/18 440/420 Skyphos	43085/18	450/425?	Salt cellar (Attic?)
43289/1 ca. 430 Bowl	43091/3	400/375	Plate

1. מכלול זה פורסם עד עתה רק בחלקו, וראה: מכמיש.
2. מכמיש, עמ' 96.
3. לרשימה אחרונה של בורות-הגניזה מן התקופה הפרסית שנתגלו לאורך החוף הפניקי והארצישראלי ראה: שטרן (1982), עמ' 35, הערה 3.
4. והשווה: שטרן (1982).
5. וראה על כל העניין: שטרן (1973), עמ' 180–181.
6. למסקנה דומה הגיעו גם רוב החוקרים האחרים. לאלה אופיינית מסקנתה של א' ציאסקה, שפירשה את הימצאותם יחדיו תל אלמנטים מקומיים ויווניים בגניזה של תל ערני כפרי הלניזציה שמצאה דרכה לארץ-ישראל דרך קיפרוס ופניקיה שבה נמצא — עלי-ידי הפניקים — הפתח התרבותי של ארץ-ישראל הפרסית (תל-ערני, עמ' 61).
7. ראה דיון מפורט בעניין זה אצל שטרן (1973), עמ' 159–161, ולעיל הערה 3.
8. כאמור, לכל שלוש צלמיות הגברים אין מקבילות בארץ. לראש המזוקן מס' 43190 (לוח פא: 3–4), מצאנו מקבילה קרובה מאולימפיה (מן השנים 475–470 לפנה"ס). זהו ראשו של זיאוס בתוך צלמית כפולה המתארת את זיאוס וגנימד (וראה, ריכטר [1969], עמ' 94, ציור 114). לעומת זאת, ראשים של גברים לוחמים עטורים בקובע-מלחמה יווני שכיתים למדי בממצא הגניזות בארץ (שטרן [1973], עמ' 172, ציור 288: 4–6; הנ"ל [1982], עמ' 40), והם נחלקים לשני טיפוסים. הטיפוס האחד הוא בסגנון יווני, ונתגלו ממנו כמה פרטים (שונים זה מזה), האחד בתל-צאפי (בליס-מקאליסטר [1902], עמ' 40, ציור 14, מימין), השני בתל ציפור (תל-ציפור, עמ' 18; לוח XII: 83), שזוהה עם הרמס! ולאחרונה בתל-מיכל (והשווה תל-מיכל, לוח 35: 3), ובתל דור (שטרן [1982], עמ' 40, לוח III: 6). הטיפוס השני מתאר לוחם בעל קובע דומה אלא שמדובר בחיקוי מקומי ללוחמים היווניים. מאלה נתגלו פרטים במקבלין (מקבלין, לוחות XIII: 1; XV: 12); בשקמונה (שקמונה, לוח 43: 69); בתל כיסאן (תל-כיסאן, עמ' 347, לוח 105: 57–59) ובצרפתה (צרפתה, ציורים 3: 42; 56: 6).
9. אשר לצלמית הגבר מס' 43140 (לוח פא: 7–8), בעל הקובע רחב השוליים (Petasus), שהוא בדרך-כלל סמלו של הרמס, ראש הגבר היחיד הדומה לו שנתגלה בממצא הארץ-ישראלי הוא זה של צלמית 'המסב לסעודה' מעתלית (עתלית, עמ' 79, מס' 624, לוח 26; והשווה גם שטרן [1973], עמ' 173; עמ' 175, ציור 291: 1), שנתגלה בקבר L-21-B בקבורה C-2 יחד עם שברי לקיטוס מן המאה ה' לפנה"ס.
10. בעונה הרביעית (1983), נתגלתה בתל צלמית בודדת נוספת מטיפוס זה (הפעם על רצפת חדר מגורים מן התקופה הפרסית בשטח הדרומי, שטח B-2 מס' 30098; לוח פא: 5–6) שנעשתה בדפוס זהה. גם לצלמיות זו הושלם — כנראה ביד — קובע מטיפוס שהוא שונה משתי הצלמיות הוותיקות מן הגניזה שלנו.
11. ד"ר רוברט ונינג שראה את תמונותיהן של שתי הצלמיות הנ"ל העיר בעניין זה כלהלן: 'The two Greek terra cotta heads are of best quality. I would like to date them close to 450/440 B.C. Therefore they belong to the earliest among the favissa material, which is second half of 5th. C. But the heads have still to be researched if they can be dated a little further down (cf. the mouth) in the 5th. C. with having some older features in the tradition of works from ca. 460 B.C. This depends partly on the location of the workshop.'
12. לצלמית זו יש מספר מקבילות בגניזה של תל ציפור (תל ציפור, עמ' 5, הערה 40; עמ' 6, הערה 42 ושם ספרות: עמ' 10, מס' 30098; עמ' 10, הערה 42 ושם ספרות: עמ' 10, מס' 30098).

כידוע גם האגדה היוונית הקדומה על פרסיאוס ואנדרומידה הנזכרת לראשונה במדריך ליורדיים המיוחס לפסבדורסקילאכס והמתוארך לאמצע מאה ד' לפנה"ס. אגדות קדומות אחרות קשורות באשקלון (הרודוטוס א, 105).

29. C. Clairmont, *Berytus* 11 (1954-5), p. 120. בעניין זה כדאי להוסיף כי גם ג'ו קראופוט, בדיונה על ממצא הכלים האטיים העשיר משומרון, מציינת כי 'לפני שנים מעטות ייחסו את הייבוא האטי לארץ-ישראל לזכות הפניקים, אבל תגליות אחרונות [כוונתה לאלימינה] מציעות שהוא יובא עליידי ספינות יוניות. כלי החרס בשומרון מצביעים על קשר מסחרי חי ופעיל בין שומרון לאתונה בתקופה הפרסית' (שומרון III, עמ' 212-213).

30. פ' רייס הציע שלביסוסם של יישובים אלה גרמה קונסטלציה פוליטית מסוימת וכאשר זו נשתנתה הביא הדבר גם לחיסולם. הוא סבור, שבפרק הזמן האמור היתה המדינה ששלטה ביישוב בתל סוקאס מעוניינת באופן מיוחד לפתח סחר עם יוון דווקא על חשבון הפניקים. כך, למשל, סבר שהבעלות על החוף בתקופת ראשית ההתיישבות היוונית במקום היתה בידי ממלכת חמת, שמלכיה היו מעוניינים להגביל את המונופול הפניקי (ר' רייס, לעיל, הערה 25).

31. ו'פ' אולברייט, הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, תל-אביב תשט"ז, עמ' 124.

32. וראה על כל העניין: G. Dahl, *Materials for the History of Dor*, New-Haven 1915, pp. 62-63; וכן צ'ריקובר (לעיל, הערה 27), עמ' 73; שם, עמ' 353, הערה 15.

Queries', *IEJ* 24 (1974), pp. 30-32; Sh. Geva, 'A Painted Sherd from Ramat Rahel', *IEJ* 31 (1981), pp. 186-189.

22. W. F. M. Petrie, *Tanis II*, London 1888; idem.: ראה: *Naukratis I* (1884-5), London, 1886; J. Boardman, *The Greeks Overseas*, Harmondsworth, 1964, pp. 127-157.

23. ראה: א' אורן, 'מצודת "מגדול" בצפון סיני', קדמוניות י (תשל"ז), עמ' 71-76.

24. C. L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth 1953, pp. 172-188; עמ' 70-79.

25. וראה תל סוקאס I: תל סוקאס II: תל סוקאס VI, וכן: P. J. Riis, 'The First Greeks in Phoenicia and their Settlement at Sukas', in: A. Parrot (ed.), *Ugaritica VI*, Paris 1969, pp. 435-450.

26. R. J. Braidwood, 'Report on Two Sondages on the Coast of Syria', *Syria* 21 (1940), p. 198.

27. מ' דותן, 'קראטר בעל דמויות אדומות מחפירות עכו', קדמוניות יא (תשל"ח), עמ' 26, והשווה גם: א' צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 31, הערה 5, בעניין קיומו של יישוב של יוונים בני אתונה בעכו באמצע מאה ד' לפנה"ס.

28. חיה ריטר-קפלן, 'קשריה של יפו הצידונית עם יוון לאור החפירות', קדמוניות טו (תשמ"ב), עמ' 64-68. לעיר זו קשורה

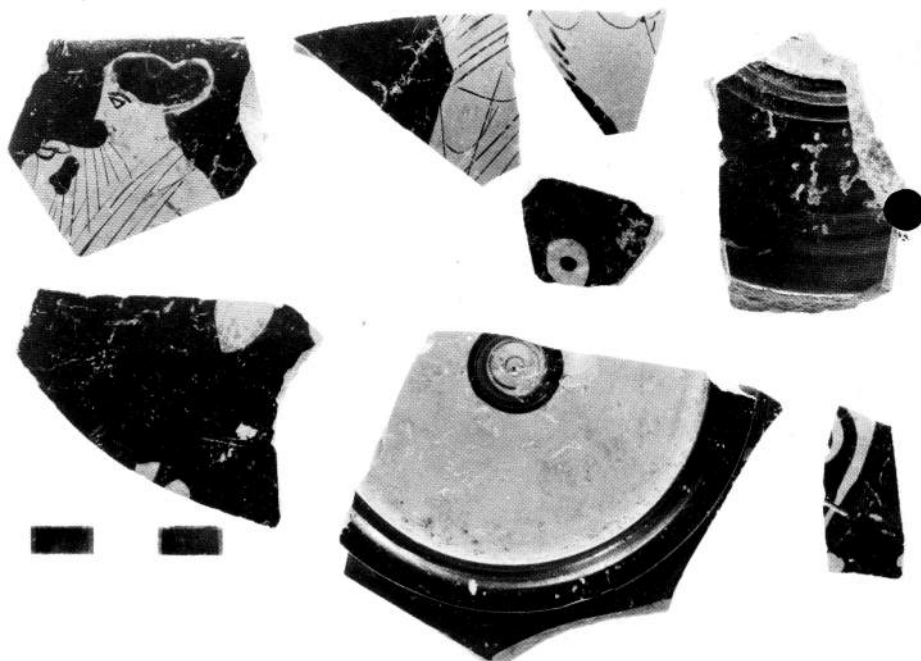
3. צלמית מס' 43118

1. מבט מלמעלה אל בסיס בור 4321 כפי שנמצא חצוב לתוך חומר הלבנים של חומת תקופת הברזל

4. צלמית מס' 43050

2. מבחר מכלי החרס האטיים שנתגלו בתוך בור 4321

אפרים שטרן - לראשיתו של היישוב היווני בתל דור

6-5. ראש צלמית מס' 30098

8-7. ראש צלמית מס' 43140

4-3. ראש צלמית מס' 43190

2-1. ראש צלמית מס' 43171

אפרים שטרן - לראשיתו של היישוב היווני בתל דור

THE EARLIEST GREEK SETTLEMENT AT DOR

BY E. STERN (pp. 419-427; Pls. D-KD)

During the 1982 season of excavations at Tel Dor, a pit of the Persian period was cleared. Several clay figurines were found within it, as well as numerous pottery sherds. The pit was probably a *favissa* of a nearby sanctuary, of a type well known on many other sites along the Phoenician-Israel littoral, one of which has even been found at Dor itself, in a previous season.

It seems that the present *favissa*, however, is unique in content: almost the entire assemblage was purely Greek: either Attic or East Greek figurines and pottery. Careful examination of the many Attic sherds clearly shows that the *favissa*, and the associated sanctuary, had been in use between 440 and 400 BCE. It is therefore logical to assume that the sanctuary was Greek (and not Phoenician) and had been erected by Greek settlers living at Dor in this period (if not earlier).

Lately, many other sites along the Phoenician-Israel coast have yielded similar finds, and it can be concluded that the Phoenician cult came under Greek influence not only as a result of Phoenician voyages to the Greek islands but also from day-to-day influence of Greek settlers on their neighbours.